Collbató-Montserrat

Una història mil·lenària, una història compartida

ASSUMPTA MUSET I PONS (COORD.)

PAM

Collbató – Montserrat

Una història mil·lenària, una història compartida

Cicle de conferències sobre història, toponímia i flora montserratina (Collbató 2025)

Assumpta Muset i Pons (coord.)

Ajuntament de Collbató
Publicacions de l'Abadia de Montserrat

Primera edició, octubre de 2026
© Els autors, 2026
La propietat d'aquesta edició és de
Publicacions de l'Abadia de Montserrat
Ausiàs Marc, 92-98 – 08013 Barcelona
ISBN: 978-84-9191-436-5
Dipòsit legal: B. 15308-2026
Imprès a Gràfiques Martí

Disseny de la coberta: Jordi Avià

Per a tots aquells que han fet
de Montserrat casa,
camí i referència.

Pròleg

Per a les persones que vivim a Collbató, Montserrat és molt més que una muntanya singular o un paisatge extraordinari. És una presència constant que forma part de la nostra manera de ser, de la nostra memòria col·lectiva i del nostre sentiment de pertinença.

Viure a Collbató és tenir el privilegi de créixer, treballar i conviure als peus d'un dels símbols més estimats de Catalunya. La seva silueta acompanya el nostre dia a dia, dibuixa l'horitzó dels nostres camins i ens recorda, a cada instant, la fortuna de formar part d'un entorn natural, cultural i patrimonial excepcional.

El vincle entre Collbató i Montserrat és tan antic com profund. Al llarg dels segles, generacions de collbatonins i collbatonines han mantingut una relació estreta amb la muntanya: n'han recorregut els camins, n'han conegut els indrets més amagats, han contribuït a la seva vida econòmica i social i han acollit amb hospitalitat els pelegrins i visitants que hi arribaven. Collbató ha estat històricament una de les principals portes d'entrada a Montserrat, i aquesta circumstància ha deixat una empremta profunda en la nostra història i en el nostre caràcter col·lectiu.

Amb motiu del Mil·lenari de Montserrat, el cicle de conferències «Collbató i Montserrat: una història mil·lenària, una història compartida» ens ha ofert una magnífica oportunitat

d'aprofundir en aquest llegat comú. Gràcies a la generositat dels especialistes que hi han participat, hem pogut descobrir noves perspectives sobre la història, el patrimoni, la natura i la cultura montserratines, i comprendre encara millor els lligams que uneixen la muntanya amb el nostre poble.

Aquest llibre neix amb la voluntat de preservar i difondre aquest coneixement, però també d'expressar el nostre reconeixement als investigadors i estudiosos que han compartit amb nosaltres el fruit del seu treball. Les seves aportacions contribueixen a enriquir la nostra memòria col·lectiva i a reforçar la consciència de pertànyer a un territori d'una extraordinària riquesa humana i patrimonial.

Conèixer el passat és una manera de comprendre millor el present i d'afrontar el futur amb més consciència. Entendre la relació entre Collbató i Montserrat és, en bona mesura, entendre una part essencial del que som.

Desitjo que aquestes pàgines siguin una invitació a continuar descobrint, estimant i preservant aquest patrimoni compartit. Perquè Montserrat no és només un paisatge que contemplem cada dia: és una part inseparable de la nostra història, de la nostra identitat i del nostre futur.

Gemma Rodríguez Quiñonero
Alcaldessa de Collbató

Capítol 1

Montserrat prehistòrica

Juan Ignacio Morales

Institut Català de Paleoecologia Humana
i Evolució Social (IPHES-CERCA)

Ressenya

Montserrat és una de les muntanyes més emblemàtiques de Catalunya, però també és un arxiu excepcional de la història humana més antiga del país. Aquest treball presenta una síntesi actualitzada del registre prehistòric conservat a les coves del massís, especialment a partir de les noves intervencions iniciades el 2018 a la Cova Gran i la Cova Freda de Collbató, gairebé un segle després de les excavacions històriques de 1922.

L'article parteix d'aquest llegat fundacional, decisiu per a la definició del Neolític antic cardial i de la coneguda «ceràmica montserratina», però també en revisa els límits: la manca de documentació estratigràfica antiga obliga a rellegir aquells materials amb prudència. Les excavacions actuals permeten, per primera vegada, inserir Montserrat en una seqüència arqueològica moderna i contextualitzada.

La geologia del massís, formada per conglomerats paleògens modelats per l'aigua, la fracturació i els processos càrstics, explica la presència de coves i balmes capaces de conservar sediments, restes de fauna i evidències d'activitat humana. Aquestes cavitats funcionen així com petits arxius naturals, on es combinen la memòria geològica, l'activitat dels animals i les ocupacions humanes.

El registre de la Cova Gran mostra una història llarga, però discontínua. Les evidències més antigues remeten al pas de grups neandertals pel massís, encara coneguts de manera fragmentària. Durant bona part del Paleolític, la presència humana sembla escassa, mentre que la cavitat va ser utilitzada per grans carnívors i rapinyaires que hi acumularen abundants restes de les seves preses. A partir d'uns 15.000 anys abans del present, en canvi, els grups magdalenians hi tornen de manera recurrent. Les seves estades breus, vinculades a la mobilitat i a la caça, es documenten mitjançant petits fogars, eines de sílex, puntes de projectil, restes de fauna consumida, ornaments i indústria òssia.

Després d'un nou buit al final del Paleolític, el Neolític introdueix una transformació profunda. Les comunitats pageses, arribades en el marc de les migracions mediterrànies, utilitzaren la cova com a espai complementari dins d'un territori ja organitzat per l'agricultura i la ramaderia. Les sitges i les granes carbonitzades de blat domesticat, datades entre 5430 i 5350 aC, indiquen un ús intens però breu de la cavitat i situen Montserrat dins dels primers paisatges agrícoles del nord-est peninsular.

Finalment, el manuscrit mostra com les coves continuaren sent freqüentades després de la prehistòria com a espais funeraris, llocs de pas, refugi, descoberta i memòria. Montserrat apareix així no només com un símbol cultural i espiritual, sinó com un paisatge habitat i reinterpretat al llarg de mil·lennis.

Introducció

Montserrat és, segurament, la muntanya més emblemàtica del país. La seva silueta, el monestir i el seu pes simbòlic han fet que sovint la pensem des de la religió, el paisatge o la identitat cultural. Però, abans de tot això, Montserrat ja havia estat un territori habitat, freqüentat i recorregut per comunitats prehistòriques. Les seves coves i abrics conserven les restes d'aquesta història profunda, des dels caçadors paleolítics fins als primers pagesos neolítics.

1. Antecedents de la recerca i història de les intervencions

La història de la recerca arqueològica a les coves de Montserrat arrenca de manera decisiva amb les excavacions impulsades conjuntament per l'Institut d'Estudis Catalans i l'abadia de Montserrat la primavera de 1922 a la Cova Gran, la Cova Freda, la Cova del Salnitre de Collbató i les Coves de Santa Cecília. Aquelles intervencions van tenir un paper important

en la definició dels primers marcs materials i interpretatius del Neolític antic al Mediterrani occidental. Els resultats es van publicar el 1925 en la monografia de l'abadia *Prehistòria de Montserrat*.[1] És en aquest marc que pren forma la presentació històrica de la ceràmica característica, decorada amb impressions de valva de petxina i coneguda com a «ceràmica montserratina».

Tant l'excavació com la publicació dels materials van anar a càrrec de Josep Colomines Roca, figura central de l'arqueologia catalana del moment. Més enllà del relat general ofert en aquella edició, però, coneixem molt malament les condicions concretes de les excavacions. La manca de documentació de camp impedeix reconstruir amb detall la procedència i el context arqueològic dels materials recuperats, i aquesta limitació condiciona inevitablement qualsevol lectura actual d'aquells conjunts.

Malgrat això, la importància i la singularitat dels materials de Montserrat els van donar ben aviat una personalitat pròpia dins els debats sobre el Neolític. Amb el temps, i gràcies a nous descobriments al nord d'Itàlia i al sud de França, aquells conjunts es van poder situar dins d'un horitzó mediterrani més ampli i millor definit, i la cultura de la «ceràmica montserratina» va acabar integrada dins del que avui reconeixem com a Neolític antic cardial. Aquesta centralitat de Montserrat en la construcció del relat neolític europeu va tenir un altre moment clau en la Taula Rodona de Montserrat de 1980 i en la publica-

1. Josep Colomines, *Prehistòria de Montserrat*, Montserrat, Monestir de Montserrat, 1925.

ció que en va derivar, *El Neolític a Catalunya*.[2] Conservats avui al Museu de Montserrat, els materials de 1922 continuen essent el gran punt de partida per a l'estudi arqueològic d'aquestes cavitats.

Després d'aquella primera etapa, les coves no van tornar a ser objecte d'intervencions sistemàtiques durant moltes dècades, tot i que no van quedar al marge de la degradació, la freqüentació no controlada i l'espoli. Al llarg del segle XX, diversos investigadors van revisar els materials antics i en van actualitzar parcialment la lectura, mantenint viu l'interès científic pel conjunt, però sense poder superar del tot els límits derivats de l'absència d'un context estratigràfic fiable i d'excavacions modernes.

En aquest sentit, l'inici dels treballs actuals l'any 2018 marca clarament una nova etapa.[3] És en aquesta fase, construïda sobre un llegat antic tan valuós com problemàtic, que s'inscriuen els resultats que es presenten en aquest treball.

2. Per què Montserrat conserva aquest passat?

La mateixa geologia de Montserrat n'ha afavorit la formació i la preservació del registre arqueològic. El massís està format sobretot per conglomerats paleògens, dipositats entre l'Eocè i

2. AUTORS DIVERSOS, *El Neolític a Catalunya. Taula Rodona de Montserrat, Maig 1980*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1981.

3. Xavier OMS, Juan Ignacio MORALES, Artur CEBRIÀ, Josep MESTRES i Josep Maria FULLOLA, «Nuevas intervenciones en la Cova Gran y la Cova Freda de Montserrat (Collbató, Barcelona) casi 100 años después», *Trabajos de Prehistoria*, 76/2 (2019), p. 335-344.

l'inici de l'Oligocè al marge de la conca de l'Ebre. Són roques fetes de còdols cimentats. L'acció combinada de la fracturació, de l'aigua i de la dissolució ha modelat no només les agulles i els canals que defineixen el paisatge montserratí, sinó també coves, balmes i conductes subterranis.

L'encaixament de la vall del Llobregat i els canvis en la circulació de l'aigua subterrània van anar deixant antics nivells càrstics fossilitzats i cavitats que, amb el temps, van perdre la seva funció hidrològica original. Quan això passava, al seu interior s'hi acumulaven sediments, argiles i restes d'activitat biològica, i aquests espais es convertien en petits arxius naturals.

Des del punt de vista humà, les coves oferien abric, protecció i una bona relació amb l'entorn immediat, però sobretot tenien una capacitat excepcional per conservar-ne les traces. Les datacions més antigues conegudes mostren fins a quin punt aquest registre és antic. A la Cova del Xacó, alguns espeleotemes han donat edats compreses entre 135.000 i 144.000 anys, mentre que a les coves de les Arnes i del Salnitre hi ha formacions que superen el límit dels mètodes de datació aplicats i apunten a més de 600.000 anys d'antiguitat.[4] Això no implica ocupacions humanes tan remotes, però sí una memòria geològica d'una profunditat excepcional. És aquesta capacitat de conservar la que fa de les coves de Montserrat petites portes d'accés a un passat molt més antic del que solem imaginar.

4. Josep Maria Cervelló i Antoni Freixes, «El carst conglomeràtic de Montserrat. Hidrologia actual i carst antic», *Boletín de la Sociedad Española de Espeleología y Ciencias del Karst*, 18 (2023), p. 53-74.

3. El poblament prehistòric de Montserrat

Durant molt de temps, Montserrat va quedar associada sobretot al Neolític, gràcies a les troballes de la Cova Gran i la Cova Freda i al paper que aquestes van tenir en la definició del Neolític antic. Però una de les aportacions més rellevants de la recerca recent és haver confirmat que la història humana del massís és molt més antiga. El projecte actual ha demostrat que Montserrat ja va ser freqüentat en temps paleolítics per grups caçadors recol·lectors que trobaven en aquestes coves llocs adequats per a aturades, activitats concretes o ocupacions puntuals.

A continuació, ens centrarem en el registre estratificat de la Cova Gran, perquè és aquí on les excavacions han proporcionat, ara per ara, les evidències més sòlides per reconstruir la prehistòria de Montserrat.[5]

4. Els caçadors paleolítics

La història humana més antiga que avui podem reconèixer a la Cova Gran ens porta fins a una altra humanitat, als neandertals. No són uns desconeguts: sabem molt bé qui eren. Durant centenars de milers d'anys van habitar Europa i també el terri-

5. Juan Ignacio Morales, Artur Cebrià, Josep Maria Vergès, Sandra Bañuls-Cardona, Josep Maria Cervelló, Raquel Hernando, Diego Lombao, Juan Marín, Roser Marsal, Xavier Oms, José Ramón Rabuñal, Antonio Rodríguez-Hidalgo, María Soto, Antonio Rosas i Josep Maria Fullola, «Palaeolithic archaeology in the conglomerate caves of north-eastern Iberia», *Antiquity*, 96/387 (2022), p. 710-718.

Treballs d'excavacions a la Cova Gran. © J. I. Morales, 2025.

tori que avui és Catalunya. A pocs quilòmetres de Montserrat, a l'Abric Romaní de Capellades, fa dècades que les excavacions ens permeten reconstruir amb una precisió extraordinària el seu dia a dia, els seus focs i la seva manera d'organitzar l'espai. A Montserrat, en canvi, els neandertals encara se'ns presenten d'una manera molt més esquiva. De moment, no hem excavat extensament els nivells on apareixen les restes de la seva activitat. Aquests nivells encara ens esperen. Però sabem que hi van passar. Ho sabem perquè hi trobem les seves eines, testimonis discrets però inequívocs de la seva presència al massís.

Aquestes eines apareixen associades a un conjunt faunístic que dibuixa una Montserrat força diferent de l'actual. Hi trobem cérvols i cavalls, però també llops i ossos. També hi ha cabres, que continuen sent avui un dels animals més caracterís-

tics del massís, però les seves restes òssies indiquen una història que va més enllà de la simple presència. Moltes presenten marques de mossegades, empremtes de canins i extrems rosegats. Aquest patró de consum indica que la cova va ser també un cau utilitzat per grans carnívors. Encara no n'hem recuperat una representació clara al registre, però el principal sospitós és el lleopard, *Panthera pardus*, tot i que la presència del lleó, *Panthera leo*, o fins i tot de la hiena, *Crocuta crocuta*, també seria possible.

Això ens recorda que el massís ha tingut sempre la seva pròpia història, amb humans o sense. Segons el que avui indiquen les excavacions, des del temps dels neandertals, com a mínim fa 45.000 anys, fins al final del Paleolític superior, fa uns 15.000, la freqüentació humana de la cova va ser molt escassa i en alguns moments potser nul·la. Aquesta és, amb les dades actuals, la lectura més prudent del registre. L'ampliació de la zona excavada pot acabar revelant nivells millor preservats i matisar aquesta imatge d'una llarga discontinuïtat. Però, de moment, això és el que podem dir amb prudència.

Aquest llarg interval amb escassa o nul·la presència humana és, de fet, molt revelador. D'una banda, perquè mostra la importància dels carnívors en la història de la cavitat. Un cas especialment suggeridor és el del cuó, *Cuon alpinus*, un cànid avui absent d'Europa, però ben documentat en diversos jaciments plistocens. El trobem tant en contextos antics, vinculats als temps dels neandertals, com just abans que els grups humans tornin a fer-se visibles al registre de la cova, fa uns 16.000 anys. El cuó s'assembla en part a un llop, però no és un llop. És

més lleuger, més esvelt, amb una dentició i una estratègia de caça pròpies i amb un comportament social molt marcat. La seva presència suggereix un paisatge i unes comunitats animals que avui ens resulten alienes.

L'altra gran història d'aquesta aparent desocupació no és tan vistosa com la dels grans carnívors. Cal buscar-la en les restes més petites, gairebé invisibles durant l'excavació. Són les que només recuperem quan el sediment extret es baixa de la cova, es garbella amb aigua i permet rescatar allò que a ull nu passa desapercebut. D'aquests nivells sense presència humana se'n recuperen milers de dents, mandíbules i ossos de ratolins, musaranyes, lirons i altres petits vertebrats. La major part van arribar a la cova dins del tracte digestiu de rapinyaires que, en absència de gent, feien niu als cingles i als replans de l'entorn. En regurgitar les egagròpiles, deixaven a l'interior de la cavitat aquest immens arxiu diminut. Com que rapinyaires i humans rarament comparteixen de manera sostinguda aquests espais, la gran abundància d'aquestes restes és també una manera de dir-nos que durant períodes molt llargs la cova no va estar ocupada per persones.

La situació canvia cap al final del Paleolític superior, en temps del Magdalenià. A la Cova Gran, de moment, no n'hem trobat art, però sí restes domèstiques del dia a dia. Tot indica que entre fa uns 15.000 i 11.000 anys aquests grups van accedir a la cova de manera recurrent. No sembla, però, que en fessin un gran campament residencial. Més aviat devia ser un lloc de pas, una aturada durant els desplaçaments i les partides de caça, per passar-hi una nit o uns pocs dies abans de reprendre

el camí. Aquesta manera d'ocupar la cova és molt coherent amb el que ens diu el registre. Recuperem petits fogars al voltant dels quals s'organitzen àrees d'activitat, eines de sílex entre les quals destaquen les puntes de projectil descartades, restes de conills, cabres i ocells consumits, algun ornament fet amb petxines d'*Antalis* i algunes eines d'os, com punxons o agulles. No gaire més. Però precisament aquesta modèstia aparent és molt eloqüent, ja que ens parla d'estades breus, funcionals i repetides una vegada i una altra.

Una de les característiques més interessants del registre magdalenià de la Cova Gran és, precisament, la persistència. Aquest mateix tipus d'ús es manté durant prop de quatre mil anys. És un interval considerable. En aquest període es registren oscil·lacions climàtiques molt importants, amb fases fredes, millores relativament temperades com el Bølling-Allerød, un nou empitjorament abrupte amb el Dryas recent i, finalment, l'entrada a l'Holocè. Tot i aquests canvis profunds, la funcionalitat de la cova sembla mantenir-se. Els grups humans continuen fent-ne un ús semblant, com si Montserrat conservés, malgrat la inestabilitat del clima i els canvis al paisatge, un paper persistent dins dels seus circuits de mobilitat.

Aquestes transformacions ambientals no les reconstruïm només a partir de grans esquemes climàtics. Les podem rastrejar dins mateix del registre de la cova. Els isòtops d'oxigen i de carboni conservats en ossos i dents d'animals com les cabres o els conills, els carbons recuperats als fogars, els pòl·lens microscòpics i també la microfauna de què parlàvem abans ens permeten aproximar-nos a la manera com els canvis climàtics

es van traduir en canvis reals en la vegetació, en la humitat, en l'obertura del paisatge i en l'estructura ecològica de Montserrat. És aquí on la cova deixa de ser només un lloc ocupat ocasionalment per caçadors i es converteix en un observatori privilegiat de la relació entre les comunitats humanes i el medi.

Després, de sobte, aquests caçadors desapareixen novament del registre. Cap a fa uns 11.000 anys trobem les darreres evidències d'aquesta història paleolítica. Pot semblar estrany, però no és un cas aïllat. Tot indica que aquesta interrupció forma part d'un fenomen més ampli, reconegut en diversos sectors del nord-est peninsular i sovint descrit com un buit poblacional.[6]

És just després d'aquest nou silenci que Montserrat entra en una altra etapa de la seva història. La cova, que durant mil·lennis havia estat un lloc de pas, un refugi ocasional o un cau compartit amb altres animals, es convertirà en escenari d'unes formes de vida profundament diferents.

5. El Neolític montserratí

Amb el Neolític entrem en un nou univers vinculat a l'arribada de comunitats pageses d'origen mediterrani. Els grups humans que freqüenten Montserrat ja no viuen només de la caça i la recol·lecció, sinó que conreen, crien animals, gestio-

6. Juan Ignacio Morales i Xavier Oms, «Las últimas evidencias mesolíticas del NE Peninsular y el vacío pre-Neolítico», a M. Borrell, F. Borrell, J. Bosch, X. Clop i M. Molist (ed.), *Redes en el Neolítico. Circulación e intercambio de materias, productos e ideas en el Mediterráneo occidental (VII-III milenio aC)*, Gavà: Rubricatum, 2012, p. 35-42.

Sumari

Pròleg, *de Gemma Rodríguez Quiñonero* 7

Capítol 1. Montserrat prehistòrica,
per Juan Ignacio Morales

Ressenya 9
Introducció 11
1. Antecedents de la recerca i història de les intervencions 11
2. Per què Montserrat conserva aquest passat? 13
3. El poblament prehistòric de Montserrat 15
4. Els caçadors paleolítics 15
5. El Neolític montserratí 20
6. Des del final de la prehistòria a l'actualitat 22

Capítol 2. La Mare de Déu de Montserrat.
La talla romànica. El culte i la devoció a la Verge,
per Montserrat Pagès i Paretas

1. Maria segons els evangelis 26
2. Orígens de la mariologia i primeres imatges 27
3. Vers la creació de la maredeu romànica 29

4. Les primeres maredeus 30
5. Context propici per a la difusió de la imatge 32
6. La talla de la Mare de Déu de Montserrat 35

CAPÍTOL 3. «*SENS PERIUDICI DE LA SENTÈNCIA* [...] *DEL SENYOR REY*». MONTSERRAT I ELS SEUS DOMINIS MÉS PROPERS A FINALS DE L'EDAT MITJANA, *per* Albert Gobern i Canals

Introducció 39
1. Els documents 41
2. Els capbreus 43
3. L'alimentació 46
4. Els monopolis senyorials 49
5. El ban dels Daus 50
Conclusions 51

CAPÍTOL 4. GUARIR, LLEGIR I COMBATRE: LA CLÍNICA MILITAR Z DE MONTSERRAT DURANT LA GUERRA CIVIL (1936-1939), *per* Àngels Rius i Bou

Introducció 53
1. La Guerra Civil i la confiscació del monestir de Montserrat 55
2. Quan Montserrat es va convertir en hospital militar . 56
3. Vida política i social a Montserrat durant la Guerra Civil 64

4. Una arma silenciosa: la biblioteca de l'Hospital Militar de Montserrat 65
5. Recuperació del monestir 67

Capítol 5. La *Nova flora i atles corològic de Montserrat*, un final i un principi.
per Josep Nuet Badia

Introducció 69
1. Elements originals d'aquesta obra 70
2. El contingut de l'obra 71
3. L'error d'abandonar els estudis de biodiversitat vegetal 79
4. Reivindicació del treball de recerca de camp 80

Capítol 6. Sobre el nostre patrimoni onomàstic. Petit recorregut per la toponímia montserratina,
per Assumpció Rehues Estivill

Introducció 83
1. Onomàstica. Antroponímia i toponímia 84
2. Els principis de transparència i opacitat 86
3. La muntanya de Montserrat i els pobles de l'entorn .. 86
4. Els noms d'unes roques emblemàtiques 90
5. Un exemple de neotopònim 95
Conclusió 96
Fonts documentals 97

CAPÍTOL 7. ELS CAMINS ROMEUS DE MONTSERRAT (SEGLE XI - 1850), *per Alfred Mauri Martí*

Ressenya 99

BIBLIOGRAFIA 105

Aquest volum reuneix les conferències celebrades a Collbató amb motiu del Mil·lenari de Montserrat i ofereix una visió plural i rigorosa del massís i del seu entorn. Al llarg de les seves pàgines descobrim les primeres ocupacions humanes de les coves montserratines, els orígens, la devoció a la Mare de Déu, la vida quotidiana als dominis del monestir a la baixa edat mitjana, el paper de Montserrat durant la Guerra Civil espanyola, la singularitat de la seva flora i els reptes de la seva conservació, la riquesa d'una toponímia que manté la memòria de segles de relació entre les persones i el territori i l'empremta deixada per les generacions de pelegrins que, des de fa segles, recorren els camins de la muntanya per arribar al santuari.

Lluny de presentar una història única, mostra les múltiples cares de Montserrat: monument natural, espai de devoció, refugi, territori de treball, laboratori científic i símbol col·lectiu.

Perquè Montserrat no és només una muntanya.

És un paisatge construït per la natura i per la història, un patrimoni compartit que continua donant sentit a les comunitats que hi viuen a l'ombra.

ISBN 978-84-9191-436-5
9 788491 914365 36424

Ajuntament de Collbató

Publicacions de l'Abadia de Montserrat